

J. ANTONI IGLESIAS I FONSECA*

Minima palaeographica: un còdex humanístic de l'*Eneida* de Virgili a Sant Cugat del Vallès (Barcelona)

El novembre de 1994 se celebrà a Barcelona el «Incontro di studio *Notariato e società in Catalogna e in Italia meridionale nel secolo xv*» organitzat per l'Istituto Italiano di Cultura de Barcelona. Un dels seus participants, el pare Antoni Borràs i Feliu, S.I., presentà una *Nota sobre el fons de pergamins ingressat a la Biblioteca Borja*¹ (Sant Cugat del Vallès, Barcelona). El propòsit de la seva notícia era donar a conèixer de manera sumària als investigadors les 342 peces en pergami conservades en aquesta biblioteca. A la introducció el pare Borràs indicà que no resultava fàcil conèixer el camí que havien seguit els diversos fons de pergamins fins al seu ingrés a la biblioteca, que aquests pergamins no havien estat utilitzats pels historiadors fins al present i, finalment, que llur estat de conservació era molt desigual, ja que alguns eren pergamins que havien estat utilitzats per enquadernar llibres del segle XVI (és ben sabut pels historiadors del llibre que és entre aquests pergamins utilitzats com a cobertes o com a fulls de guarda on encara es poden fer troballes d'interès per a la història dels textos).

* Seminari de Paleografia, Diplomàtica i Codicologia-UAB. Aquest treball s'ha elaborat dins el projecte d'investigació BHA2001-2036: *Cultura y educación en la Cataluña medieval*.

1. La comunicació homònima del pare Borràs, conjuntament amb la resta d'aportacions, es pot consultar a les actes del congrés, publicades a la revista *Napoli nobilissima* (Nàpols), XXXIII, 3-4 (maggio-dicembre 1994), pp. 203-208.

El caràcter inèdit de la majoria dels pergamins i el fet que alguns pergamins fossin restes de còdexs aprofitats com a cobertes, com recull la introducció, era una invitació a fer una ullada als diversos fons conservats en aquesta biblioteca.

El que ens interessa és el darrer dels fons, el *Fons E*. El pare Borràs el descriu de la següent manera: «Fons vari. En aquest fons queden inclosos 26 fragments procedents de diferents enquadernacions, de contingut litúrgic i jurídic, i 12 procedents d'enquadernacions de còdex d'arxius [sic] amb contingut humanístic i musical. En aquest lot també figuren 3 pàgines en vitela procedents de llibres litúrgics del segle xv amb bones miniatures florals».²

Efectivament, en l'esmentat fons es guarden en diverses carpetes fragments de textos jurídics, litúrgics, mèdics³ i literaris.⁴ Entre aquests consta el que volem presentar en aquesta breu aportació: un fragment, en paper, de l'*Eneida* de Virgili en escriptura humanística cursiva datable a partir de mitjan segle xv.

Tot i trobar-se en aquest fons de pergamins, es tracta, com hem dit, d'un únic full en paper, en bon estat de conservació, les mides actuals del qual són 285 x 210 mm, que presenta signes evidents d'haver estat utilitzat com a coberta d'algun llibre (als plecs del full s'aprecien clarament indicis d'aquest ús: zona corresponent al llom, cara exterior de la enquadernació —més fosca i bruta que la interior—, etc). La caixa d'escriptura té unes mides aproximades de 170 x 90 mm.

El text correspon, amb algunes variants ortogràfiques i textuals, als versos 550-599 del llibre VIII de l'*Eneida* de Virgili⁵ (en concret, els versos 550-574

2. *Ibidem*, pp. 205-206. Possiblement, el fet que les actes hagin estat publicades en una revista poc coneguda al nostre país explica que ningú no hagi prestat, fins ara, gaire atenció a aquest fons de pergamins.

3. Per exemple, un fragment en pergami, datat paleogràficament a mitjan segle xiv i corresponent a un bifoli conservat només parcialment (en concret, una dotzena de línies de la part superior de cadascuna de les pàgines del bifoli), que conté una traducció catalana d'un tractat de *Cirurgia* no identificat fins aquest moment. Per al seu estudi i identificació, que tenim en curs d'elaboració, han estat de gran utilitat les indicacions de l'amic Lluís Cifuentes (Departament d'Història de la Ciència del CSIC de Barcelona).

4. Tenim força avançat l'estudi i identificació dels més rellevants, entre els quals es troben un bon nombre de fulls en pergami, en escriptura humanística llibraria i en italià, que hem identificat com una traducció de l'*Epitoma rei militaris* de Flavi Vegeti Renat.

5. Per a la seva comparació hem seguit el text de la *Eneida* publicat per R.A.B. MYNORS (P. Vergili Maronis, *Opera*, Oxford, 1985).

es troben a la cara del full que considerem la part exterior de l'enquadrernació, en trobar-se en pitjor estat de conservació, més fosca i bruta que l'altra cara, que conté els versos restants: 575-599). El fragment relata la insurrecció d'Etrúria i els versos que ens ocupen recullen parcialment el comiat d'Evandre, rei arcadi establert dalt del Palatí (turó on s'emplaçarà la primitiva Roma), del seu fill Pallant, que acompanya Eneas en aquesta expedició.

Tots els versos comencen amb una lletra majúscula. A la part superior de la primera cara del full, fora de la caixa d'escriptura i centrat respecte al text, hi figura un epígraf en escriptura capital, de mòdul molt més gran que el del text i de la mateixa tinta, amb la indicació «L(IBER)⁶ VIII». A l'altra cara, en la mateixa posició i amb les mateixes característiques, hi figura un altre epígraf: «ENE(IDOS)». Hem de suposar que tot el llibre seguiria la mateixa estructura, amb l'alternança del número del llibre i del títol de l'obra.

El fragment ofereix algunes variants ortogràfiques i textuais respecte de l'edició crítica consultada. Així, per exemple, entre les variants textuais més significatives trobem en el nostre fragment *tunc*, mentre que en l'edició crítica s'anota *tum* (vers 558); *in amplexu* per *inexpletus* (v. 559); *dederat dictu* per *dictu dederat* (v. 565); *et tu diuum* per *et diuum tu* (v. 572), *fortuna* per *durare* (v. 577) o *ne* per *neu* (v. 582).

Enlloc no figura cap numeració o paginació del full. Malgrat això, les dades textuais permeten fer-nos una idea aproximada del total de fulls d'aquest còdex. L'*Eneida* de Virgili té un total de 9376 versos. Si el còdex que presentem té 50 versos per full (almenys això es dedueix del fragment conservat), en cas d'haver-se transcrit sencer tindria un total de 188 fulls (el darrer dels quals només s'hauria escrit per una plana) i, si s'hagués escrit només fins al llibre VIII, tindria un total de 116 fulls.

De la mateixa manera, en el cas hipotètic i poc probable que només s'hagués fet una còpia del llibre VIII (que conté 731 versos), el resultat seria d'uns 15 fulls.

Una pràctica actual en la descripció dels fragments en pergamí o en paper és (o hauria d'ésser) anotar el *liber tradens* o còdex al qual servien de coberta o enquadrernació (si es dona aquesta circumstància, com passa amb el fragment de Sant Cugat que presentem). Això permet tenir, si més no, un

6. Al text, desenvolupem entre parèntesi i en cursiva l'abreviació.

ENE

[illegible]

terminus ad quem del fragment en cas que el còdex fos datat o datable. Malauradament, com ja indicà el pare Borràs, «degut a la varietat de la seva procedència no sempre resulta fàcil reconstruir el camí que han seguit [els pergamins i la resta de la documentació] fins a arribar a aquesta biblioteca».⁷

Encara que desconeixem aquesta valuosa informació, altres indicis codicogràfics ens permeten fer una datació aproximada. Al fragment no figura cap dada que permeti datar-lo (alguna notícia coetània, etc). No obstant això, l'escriptura, una humanística cursiva molt elegant, permet situar-lo paleogràficament a partir de mitjan segle xv.⁸

Un altre element codicogràfic permet datar, no sense certa dificultat, el fragment objecte d'estudi: el paper. A contrallum, al foli s'aprecia la filigrana d'un escut d'armes, amb forma de rombe o *losange*, amb sis pals al seu interior, damunt del qual hi ha una petita corona (l'estat de conservació del fragment no permet apreciar amb detall la part superior d'aquest escut).

Si recorrem als repertoris de filigranes tradicionals, veurem que la datació del paper usat per al nostre fragment el situa en el segle xv i, més concretament, en el darrer terç. Amb certa semblança a la del nostre fragment, el repertori de C.M. Briquet en presenta una de Palerm (Itàlia), datada els anys 1473-1476 i qualificada d'*armoire de deux pals* (escut d'armes de dos pals), que el francès identifica amb l'escut d'armes de València (!), tot i que posa en dubte que el paper sigui realment d'aquesta ciutat.⁹ Contra aquesta afirmació, O. Valls i Subirà no dubta a qualificar la filigrana composta d'un escut barrat amb forma de rombe i amb corona de filigrana genuïnament catalana i ataca durament i de forma documentada els prejudicis de Briquet d'acceptar un hipotètic origen català per a aquesta filigrana.¹⁰ Tot i això, hem

7. En el nostre cas, és del tot impossible: ningú no sap de quin llibre procedeix aquest fragment ni de qui havia estat propietat (segons indicació del pare Borràs, és desig exprés d'alguns dels donants mantenir l'anonimat com a condició per a la donació).

8. No creiem necessari donar tots els exemples que podríem presentar per a corroborar la nostra afirmació. Alguns, però, són ben significatius, com el doc. 336 editat per A. MILLARES CARLO (*Tratado de paleografía española. III. Láminas*, Barcelona, 1983), datat el 1449 a Turre Octava (Itàlia) i expedit per la Cancelleria del més italià dels reis catalanoaragonesos, Alfons el Magnànim. Les semblances són manifestes.

9. C.M. BRIQUET, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques de papier. I. A-Ch*, Paris 1907, filigrana núm. 2066, p. 151.

10. Es pot comprovar la seva irritació manifesta en el treball, ja clàssic: O. VALLS I SUBIRÀ, *El papel y sus filigranas en Catalunya. I. Texto*, Amsterdam, 1970 (*Monumenta Chartae Papyraceae Historiam*

de tenir present les paraules de Valls i Subirà en parlar d'aquesta col·lecció de filigranes reunides sota l'epígraf *Catalunya* al seu repertori: «esta filigrana se encuentra esparcida por todo el territorio catalán y en cantidad verdaderamente arrolladora». Els exemples ho demostren: filigranes procedents de Barcelona, Girona, Manresa, Olot, Vic, etc., des de finals del segle XIV i durant tot el segle XV (especialment abundants a partir de 1460), amb lleugeres variacions en la forma i en la mida, on trobem filigranes amb l'escut barrat de Catalunya ben definit i de disseny elegant fins a imitacions poc elaborades i més mal dibuixades, de traç gairebé infantil.¹¹ Encara que haguéssim identificat sense cap mena de dubte la filigrana del fragment de Sant Cugat amb una de les del repertori de Valls i Subirà (que no és el cas, encara que n'hi ha moltes de semblants), i per tant amb paper procedent d'un dels centres productors catalans, els indicis no tenen el pes suficient com per a poder afirmar que aquesta còpia humanística de l'*Eneida* s'hagi realitzat en territori català.¹²

En definitiva, pensem que el fragment de l'*Eneida* de Virgili conservat a la biblioteca del Centre Borja de Sant Cugat del Vallès (Barcelona) és una prova més de l'interès pels clàssics en època humanística, fenomen al qual no va ser aliena Catalunya.¹³ Evidentment, el seu estudi i identificació no

Illustrantia, XII), pp. 152-153 i 257-258. La mostra de filigranes amb l'escut barrat es pot consultar al volum II. *Filigranas*, núms. 223 a 250 (vegeu especialment la núm. 243, datada el 1474, la qual considerem molt propera a la filigrana del fragment de Sant Cugat). Des d'aquesta perspectiva, no sorprèn que la filigrana que decora la portada del seu volum I. *Texto* sigui un del escuts barrats (concretament, el núm. 226 del seu repertori de filigranes).

11. Són molts els treballs que tracten de la relació entre l'heràldica i les filigranes: a més dels treballs ja esmentats de Briquet i de Valls i Subirà, s'han de tenir present les contribucions d'un pioner, F. de BOFARULL I SANS, amb la seva *La Heràldica en la filigrana del paper*, Barcelona 1901 (*Memoria de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, VII), així com la d'un heraldista de renom, F. MENÉNDEZ PIDAL DE NAVASCUÉS, «Los emblemas heráldicos en las filigranas», *I Congreso Nacional «Historia del papel en España y sus filigranas»*, Madrid-Capellades (Barcelona), 15-18 junio de 1995. Actes, publicades a la revista *Investigación y Técnica del papel*, 124 (abril 1995), pp. 247-261.

12. Per a Catalunya, segons informació del professor Mundó, no es coneixen exemples en escriptura humanística cursiva tan ben executada com la del fragment. La seva dilatada experiència com a paleògraf li permet atribuir-li, sense cap mena de dubte, un origen italià.

13. Estalviem al lector la relació, massa extensa, dels treballs sobre la presència dels clàssics a Catalunya i, en particular, sobre Virgili. Com ja ha posat de manifest més d'un estudi, no existeix per a Catalunya i referit al poeta mantua res comparable al model·lic *Horacio en España* de M. Menéndez y Pelayo. No obstant això, per a una primera visió encara són útils les aportacions de M. DOLÇ, «Presencia de Virgilio en España», *Présence de Virgile. Actes du colloque des 9, 11 et 12 décembre*

permet de donar dades transcendents sobre la tradició manuscrita dels textos de Virgili en aquesta època, però pensem que era obligat donar notícia de la seva existència (objectiu, d'altra banda, d'aquesta breu aportació).¹⁴ Quinze segles després de la seva mort, aquest fragment és una prova més (humil, però prova al capdavant) que el seu desig de destruir una obra que considerava inacabada no es va fer realitat. *Gaudeamus igitur!*

1976 (*Paris-Tours*), ed. R. CHEVALIER, Paris, 1978, pp. 541-577; J. MEDINA, «Virgili en la literatura catalana», *Faventia* (Barcelona), 1 (1979), pp. 49-63 (espec. pp. 53-59), i de J.L. VIDAL, «Presenza di Virgilio nella cultura catalana», *La fortuna di Virgilio. Atti del convegno internazionale* (Napoli, 24-26 ottobre 1983), Giannini Editore: Napoli, 1986, pp. 417-449 (espec. pp. 429-435). Pot consultar-se, també, la «Bibliographie de la réception de la littérature classique du IXe au Xe siècle» de P. PETTMENGIN-B. MUNK OLSEN, a *The Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance. Proceeding of the First European Science Foundation Workshop on «The Reception of Classical Texts»*, Florence, 26-27 June 1992, Spoleto, 1995, pp. 199-274.

Sobre la tradició manuscrita de Virgili s'ha de consultar el treball encara útil de L.D. REYNOLDS, *Texts and transmission. A Survey of the Latin Classics*, Clarendon Press, Oxford, 1983, i sobre els seus textos conservats als arxius i biblioteques de la península el de L. RUBIO FERNÁNDEZ, *Catálogo de los manuscritos clásicos latinos existentes en España*, Editorial de la UCM, Madrid, 1984. Una dada és prou significativa sobre la presència del poeta de Màntua al Principat: tenim notícia de l'existència de manuscrits virgilians a biblioteques capitulars i monàstiques catalanes des del segle XI (Vic, Ripoll, Seu d'Urgell), i és precisament un còdex conservat a Catalunya, el ms. 197 de l'Arxiu Episcopal de Vic, el còdex virgilià més antic dels coneguts a la península.

14. Els còdexs de l'*Eneida* conservats en paper, sense ser excepcionals (p.e. la cinquena part dels ressenyats per L. Rubio Fernández en la nota anterior són en paper i dels segles XIV i XV), més aviat acostumaven a ser llibres de factura codicogràfica luxosa (en pergamí, lletra cal·ligràfica, caplletres i miniatures, orles, etc).